

ДЕМОКРАТІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ.

В статті мова йде про особливості поняття «соціальна трансформація» в порівнянні з іншими поняттями. Також розглядаються висхідні та кінцеві точки трансформаційного процесу. Особливу увагу автор приділяє проблемі вимірювання ступені розвитку демократії в країні, яка пройшла шлях трансформації.

Ключові слова: соціальна трансформація, модернізація, демократія, тоталітарний режим, еволюція, революція.

В статье идет речь об особенностях понятия «социальная трансформация» сравнении с другими социологическими категориями. Также рассматриваются начальные и конечные точки процесса трансформации. Автор статьи уделяет внимание также проблеме измерения степени развития демократии в стране, которая только прошла путь трансформации.

Ключевые слова: социальная трансформация, модернизация, демократия, тоталитарный режим, эволюция, революция.

The nature of democratic transformation process in sociological theory and the peculiarities of the notion “social transformation” are investigated in the article. Heuristic potential of sociological paradigms dealing with transformation processes have been researched.

Keywords: social transformation; democratisation; theory of transformation; analysis of system; conception of transformation.

Актуальність. Категорія “соціальна трансформація” займає своєрідне місце серед інших категорій в понятійному апараті соціології. Соціальна трансформація, як і революція, докорінно змінює соціальну систему, проходячи не настільки вибухово і без насилля. На відміну від еволюції трансформація являється цілеспрямованим та штучно сконструйованим соціальним процесом. Трансформація здійснюється шляхом поступових реформ, які вносять зміни в окремі сфери життя суспільства.

Трансформація включає в себе риси еволюції, революції та реформи. Трансформація, як і еволюція, на певному етапі включає в себе накопичення нових кількісних ознак. Але на наступному етапі накопичені кількісні зміни перетворюють систему в якісно новий стан. Це є вже ознакою революції. Трансформація, як і революція, має за мету перехід до якісно нових суспільних відносин, але трансформація на відміну від революції проводиться не насильницькими методами. Реформа не має на меті ніяких радикальних перетворень. Реформи, як і трансформація, впроваджуються цілеспрямовано, але вони розробляються не для всього суспільства, а лише до окремих його сфер. Трансформація в суспільстві здійснюється шляхом впровадження реформ у всіх сферах суспільного життя.

Категорії “соціальна трансформація” та “модернізація” іноді вживають як синоніми. Модернізація в широкому значенні – це не просто “становлення сучасності”, але й процес міжнародної соціалізації, тобто процес надбання рис, властивих розвинутому цивілізованому країнам. Модернізацією в її найширшому значенні називається процес, при якому старі елементи замінюються новими.

В соціологічному сенсі під модернізацією розуміють процес, в якому соціальна структура отримує елементи, що не були їй досі притаманні, та втрачає те, що раніше характеризувало цю соціальну структуру. Модернізацію можна охарактеризувати не тільки як процес зміни технологій, техніки та виробничої структури, а ще й зміна ціннісних орієнтацій, норм і т.п.

Метою даної статті є з'ясування пізнавальних особливостей поняття «соціальна трансформація» в порівнянні з іншими поняттями, а також розгляд висхідної та кінцевої точок трансформаційного процесу в аспекті аналізу проблеми вимірювання ступеню розвитку демократії в країні, яка пройшла шлях трансформації.

Насамперед зазначимо, що в соціологічній науці залишається відкритим питання про відношення модернізації та соціальної трансформації. Досить багато авторів не вбачають ніякої різниці в цих термінах та використовують їх як синоніми. Дуже популярна на Заході модернізаційна парадигма тісно пов'язує ці поняття. В руслі цієї парадигми під трансформацією розуміють розвиток суспільства від традиційного до модерного. Наприклад, відомий прихильник модернізаційної парадигми В. Цапф [1-3] вважає, що трансформація – це один з трьох видів модернізації, тобто різносторонні наздоганяючі процеси недостатньо розвинених суспільств.

Логічне розмежування та аналіз цих понять представлений вітчизняним соціологом С.Катаєвим [4-6]. Він вважає обидва терміни універсальними, але, за його думкою, термін «трансформація суспільства» не припускає векторів напрямку змін і зручний лише для використання в тих випадках, коли зміст змін чітко не визначений: чи мають вони прогресивний чи регресивний характер, є свідченнями кризи чи виходу із скрутного становища і т.п.

Якщо соціальна трансформація дефінується як цілеспрямовані перетворення, що проводяться «зверху» та мають певного керівника чи соціального технолога, то в такому випадку зміст самих змін теоретично повинен бути чітко визначеним, повинні бути визначені цілі та сконструйована певна модель майбутнього суспільства. Мабуть, потрібно погодитися, що обидва терміни «соціальна трансформація» та «модернізація» є універсальними й за змістом вони досить схожі. Але їх не потрібно розглядати як синоніми. Соціальна трансформація – це тотальна перебудова всього суспільства, тоді коли модернізація відповідає лише за введення нових соціальних інститутів, що копіюються в західних країнах та адаптуються до умов певного суспільства. Модернізацію, мабуть, можливо порівняти з поступовою еволюцією, тоді коли трансформація ховає в собі елементи й революції, й еволюції, й реформи.

Отже, ми вже ввели в нашій теорії соціальних трансформацій центральне поняття – «соціальні трансформації», що позначає процес переходу від однієї соціальної системи до іншої. Тепер дуже важливим є визначити полярні точки цього переходу, тобто від якої системи до якої ми переходимо. В даному випадку варіанти висхідної та кінцевої точки можуть бути різними. Але для даного етапу історичного розвитку, для сучасного стану розвитку України актуальним є перехід від тоталітарного суспільства до демократії. Для визначення методів, оптимальних шляхів трансформації потрібно охарактеризувати комуністичний режим, а також окреслити «наше майбутнє»,

те, що ми бажаємо отримати в результаті трансформації. Ідеальна демократія буде для нас певною моделлю, до якої повинно намагатися прийти суспільство. Ця ідеальна модель, як і будь-яка ідеальна модель, не буде досягнута ніколи, але вона грає дуже важливу роль як “зразок” соціальної системи. Тим ми й слідуємо заклику Макса Вебера [7], конструкції ідеальних типів вимірювати в реальності.

Не дивлячись на досить велику кількість визначень демократії та різномірні форми демократії, можна говорити про певні необхідні ознаки, які повинна мати соціальна система, щоб називатися демократичною. Німецький політолог В.Меркель часто говорить в своїх працях [8-11] про шість необхідних факторів, на основі яких розрізняють тоталітарну та демократичну системи: спосіб доступу до влади, спосіб узаконення влади, монополізація влади, структура влади, вид влади та владні вимоги.

В демократичній системі доступ до влади є вільним, владна структура є плюралістичною, владні вимоги є обмеженими, вид влади є правовим та узаконення влади відбувається на основі суверенітету народу. Американський дослідник Роберт Даль говорить в цьому зв'язку про дві основні ознаки демократії: повинна бути відкрите змагання за політичну владу та достатні можливості всіх громадян політичної партиципації. Наступні три позиції повинні стояти відкритими для громадян: 1. Можливість формулювати власні преференції, вимоги; 2. Можливість висловити ці вимоги іншим громадянам та уряду через індивідуальні чи колективні дії; 3. Вимоги повинні бути розглянуті урядом незалежно від їх походження та змісту [9, 143-148].

Це є необхідні, але ще не достатні умови демократії. Тому вони повинні бути підкріплені інституціональними гарантіями:

1. Вільне функціонування асоціацій та коаліцій;
2. Право на вільне висловлення власної думки;
3. Право приймати участь у виборі уряду;
4. Право посідати місця в суспільних організаціях;
5. Право політичних еліт конкурувати за голоси та підтримку;
6. Існування альтернативних, плюралістичних джерел інформації;
7. Вільні та справедливі вибори;
8. Існування інституцій, які роблять політику уряду залежною від волі громадян.

Ще один критерій розрізнення тоталітарного режиму від демократичного, якого не торкається Роберт Даль, знаходить своє відображення в поділі влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це ще не означає, що в кожній реально існуючій демократії неодмінно повинно бути присутнім це розділення. Іноді може трапитися, що межі між законодавчою та виконавчою владою досить розмиті (Німеччина, Швейцарія й т.п.). Судова влада у всякому випадку займає в демократичному режимі незалежну позицію по відношенню до виконавчої та законодавчої влади.

Показники демократії, надані Робертом Далем, проаналізувала Ірина Бекешкіна. Вона зауважила, що звичні політологічні інституалізовані показники демократії виявляються недостатніми для вимірювання демократії в таких суспільствах, як Україна. Авторка вказує також на причини такої ситуації. Вони очевидні: “річ у відмінності шляхів, якими стверджувалися ці демократичні

інститути у країнах з давніми демократичними традиціями і у новоутворених демократіях, що виникли у другій половині 20 століття” [12, 192]. В західних країнах демократія утвердилася поступово природним еволюційним шляхом. А в країнах Східної Європи та деяких інших країнах ця демократія була “привнесена”; процес приходу до демократії був “штучним”.

За думкою І. Бекешкіної, в суспільствах, де демократія встановлюється “декретом”, постає проблема наповнення нововведених демократичних інституцій реальним змістом. Для визначення цього інституціональні показники виявляються недостатніми. Авторка пропонує ввести ще соціологічні показники, які допоможуть вирішити цю проблему. “Отже, демо-кратія може вимірюватися двома видами показників: як заміри “кратії”, тобто, з точки зору інститутів та механізмів, що представляють владу, і з позицій “демосу”, тобто, оцінок рівня їх дієвості громадянами. Адже значення демократії - не у самих інститутах, а у тих функціях, яку вони виконують – бути важелем впливу “демосу” на “кратію”. Якщо перших, інституціональний ряд показників розробляють політичні науки, “демосний” підхід презентує соціологія, соціологічні виміри і аналітичне осмислення громадської думки.” [12, 192]

І. Бекешкіна виділяє чотири показники, за якими можна оцінити “демосний” підхід:

1. Загальна оцінка населенням стану демократії.
2. Оцінка населенням своєї спроможності впливати на владу.
3. Оцінка ефективності демократичних механізмів відбору еліт та виборчих інститутів влади.
4. Оцінка ситуації з дотриманням прав і свобод.

Таке доповнення інституціональних показників соціологічними показниками є, на думку автора, необхідним для аналізу тих країн, що прийшли до демократії не природним, а штучним шляхом. Отже, межа між тоталітарною та демократичною системами може бути проведена на основі вже названих В. Меркелем шости критеріїв диференціації, окреслених Р. Далем восьми інституціональних гарантій та вказаних І.Бекешкіною чотирьох соціологічних критеріїв.

Досить влучне визначення надав Адам Пржеворскі, коли підкреслив, що демократія повинна розумітися як інституалізована система правил по розв’язанню суспільних конфліктів. Певні політичні рішення в демократичній системі, на відміну від тоталітарної системи, приймаються в результаті боротьби конкурентних політичних сил. Якщо розглядати континуум політичних систем, то можна виділити два полярні ідеальні типи – полюс ідеальної демократії та полюс ідеального тоталітаризму. Звісно, що в реальному житті не існує ніяких ідеальних демократій чи тоталітарних систем. Між цими двома полюсами знаходяться реальні типи політичних систем в наступному порядку: демократія, авторитарна система та тоталітарна система.

Демократію можна поділити на три субтипи: ідеальну демократію, поліархію та дефективну демократію. Ідеальна демократія завжди буде залишатися утопічним ідеальним типом, як і ідеальний тоталітаризм. Поліархія (багатовладдя) є реально існуючою демократією. Вона не відноситься до ідеальної демократії, а не вміщує й дефектів демократії, тому що поліархія здійснила насправді демократичну ідею плюралістичності влади. Дефективна

демократія займає місце між поліархією та авторитарною системою. У всякому випадку дефективна демократія має набагато більше спільних рис з поліархією, ніж з авторитаризмом.

Деякі соціологи вважають, що всі системи, що не є демократіями, можна назвати автократичними. Автократичні системи засновуються не на принципі суверенітету народу, а на принципі його підкорення. Про демократію не може бути й речі, якщо право вибору в громадські органи буде обмежено чи взагалі знехтовано на основі релігійних, етнічних, статевих чи політичних факторів. Ще однією ознакою автократичної системи є використання насилля та репресій, які часто співіснують з виконавчою владою. Це посилюється ще й тоді, коли не може існувати незалежна судова влада. В автократичній системі будуть основні права людини знехтовані для проведення вимог уряду. Й в кінці кінців, коли монополія влади не підлягає контролю з боку демократичних соціальних інститутів, то це також говорить про наявні ознаки автократичної системи. До автократичних систем відносяться авторитарна та тоталітарна системи. Авторитарні системи можна розпізнати по обмеженому політичному плюралізмі, обмеженому виборчому праву, по монополії олігархів й т.п.

На іншому полюсі континууму після авторитарної системи стоїть тоталітарна система, суть якої складається у владі режиму за повсякденним життям громадян, в контролі за їх поведінкою, думками й т.п. За думкою Фрідріха та Бжежинські система повинна характеризуватися як мінімум шістьма критеріями, щоб називатися тоталітарною: 1. В системі повинна панувати ідеологія, яка контролює всі сфери життя; 2. Існує тільки одна партія при владі; 3. Заснована та контрольована партією система терору; 4. Режим посідає право повної монополії засобів масової комунікації; 5. Тільки режим посідає право на бойове озброєння; 6. Режим контролює всю економічну систему [9, 34-40].

Тоталітарний режим постає в різних формах. Наприклад, в Радянському Союзі він мав форму комуністичного режиму. При такому режимі неможливе прийняття участі громадян в проведенні державної політики; тут не існує ніяких основ для політичного, економічного плюралізму. В комуністичному режимі не може існувати опозиції комуністичній партії. Будь-які відхилення від курсу переслідуються репресіями та терором.

Проблема розділення суспільств на авторитарні чи демократичні, соціалістичні чи капіталістичні є актуальною при оцінці перебудови, розпочатої М. Горбачовим. Який характер мала перебудова – соціалістичний чи капіталістичний? Керівництво країни наголошує на соціалістичному виборі, тоді як його політичні супротивники вважають, що перебудова веде до реставрації капіталізму [13, 114]. Не можна не погодитися з думкою Т.Заславської щодо відмови від протиставлення понять “капіталізм” та “соціалізм”, як таких, що виключають одне одного. Так не потрібно й розводити поняття авторитарної та демократичної системи. В сучасному світі ми маємо досить багато форм демократії й в них в більшому чи меншому ступені наявні риси авторитарної системи.

Висновки. Ми окреслили характеристики висхідної та кінцевої соціальної системи, виявили, що таке соціальна трансформація, які види, форми вона приймає. Ми з'ясували, як важливо для дослідження трансформаційних

процесів користуватися теорією соціальних трансформацій та переконалися, що тільки така теорія допоможе дати надійне, повне знання про досліджуваний об'єкт.

Література

1. Zapf, W. Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation: soziologische Aufsätze 1987 bis 1994 // Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB). Berlin: Edition Sigma, 1994. – 212 S.
2. Zapf, W. Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung // Gastvortrag; Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln; MPIFG Discussion Paper 92/4; Juni 1992. Köln: 1992. – 20 S.
3. Zapf, W. (Hrsg.) Theorien des sozialen Wandels // Konrady, K. O. et.al. (Hrsg.): Neue wissenschaftliche Bibliothek; Soziologie, Bd.31: Königstein/Ts.: Verlagsgr. Athenäum, Hain, 4.Aufl., 1979. – 534 S.
4. Катаєв С.Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства. Київ – 1998. – 380 стр.
5. Катаєв С.Л. Ціннісні підстави теорії трансформації кризового суспільства // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення з Всеукраїнської соціологічної конференції/ Соціологічна асоціація країни, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О.Шульги, В.М.Ворони. – К., 2003. – 90-93.
6. Катаєв С.Л. Транзитивне суспільство як виклик сучасності // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001. – с.75-81.
7. Weber, M. Grundriss der Sozialökonomik; III. Abteilung: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1922. – 840 S.
8. Merkel, W. (Hrsg.) Systemwechsel 5: Zivilgesellschaft und Transformation. Opladen: Leske + Budrich, 2000. – 372 S.
9. Merkel, W. Systemtransformation: eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung // Schriftenreihe Uni-Taschenbücher; Bd. 2076. Opladen: Leske + Budrich, 1999. – 572 S.
10. Merkel, W., Sandschneider, E. (Hrsg.) Systemwechsel 3: Parteien im Transformationsprozeß. Opladen: Leske + Budrich, 1997. – 373 S.
11. Merkel, W., Sandschneider, E. (Hrsg.) Systemwechsel 4: Die Rolle von Verbänden im Transformationsprozeß. Opladen: Leske und Budrich, 1999. – 357 S.
12. Бекешкіна І.Е. Демократизація в Україні: соціологічний діагноз// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001. – с.189-195.
13. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2002. – 568 с.